

1.1. Ränne ja Euroopa demograafilised väljakutsed

Allan Puur, Luule Sakkeus

Sissejuhatus

Ränne on Euroopa rahvastikku vorminud mitme viimase sajandi vältel. Alates suurtest maadevastustest kuni Teise maailmasõjani avaldus see ulatuslikus väljarändes, mis pani aluse eurooplastega asustatud ülemeri-riikidele ja koloniaalimpeeriumidele. Väljaränne aitas leevendada Euroopa ülerahvastusest tingitud probleeme. Sisserändepiirangute vähesuse tõttu sihtmaades omandas eurooplaste väljaränne mõõtmed, mis ei jää palju maha tänapäevastest massrännetest. Ühesuunalise massrände aluseks olev rahvaarvu kiire kasv on erandlik nähtus, mis hõlmab ühiskondade demograafilise arengu mõõtkavas suhteliselt lühikese ajavahemiku. Selle vältel asendub lühikese eluea ja suure sündimusega rahvastikutaaste nüüdisaegsega, mille tunnusjooned on pikk eluiga ja vähelapseline perekond. Euroopas jõudis see etapp 20. sajandi keskpaigas lõpule. Ühiskondade demograafilise nüüdisajastumise eriaegsus Euroopas ja maailma muudes piirkondades tekitas möödunud sajandi teisel poolel uue olukorra, kus Euroopast sai üks üleilmse rände peamisi sihtkohti.

Pöördel väljarändelt sisserändele on mitmeplaaneline mõju Euroopa ühiskondadele. Euroopa Komisjon on näinud sisserännet ühe tegurina, mis pehmeneks rahvastiku vananemise ja töökäte arvu vähenemise mõju Euroopa Liidu riikide majanduse konkurentsivõimele ja kestlikkusele (EC 2006). Sellisel taustal otsitakse käes-

olevas peatükis vastuseid kolmele küsimusele. Esiteks, millised on olnud riikidevahelise rände suundumused ja panus Euroopa rahvaarvu muutumisse? Teiseks, milline on sisserände, väljarände ja tagasirände tulemusena moodustunud rahvastikurühmade suurus Euroopa eri maades? Kolmandaks, kuidas suhestub ränne nüüdis-Euroopa ees seisvate demograafiliste väljakutsetega? Põgusalt puudutame ka Eestit, kuid Eesti rändesuundumuste üksikasjalikum käsitus jääb järgmise alapeatüki hooleks.

1.1.1. Euroopa sõjajärgse rände-arengu põhietapid

Euroopale keskenduvates rändekäsitlustes liigendatakse Teise maailmasõja järgne ajastu mitmeks eriilmeliseks perioodiks (Van Mol, de Valk 2016). Neist esimene hõlmab hoogsat majanduskasvu ajajärku 1950.–1960. aastatel. Suurenenud tööjõunõudluse katmiseks hakkasid mitmed Põhja- ja Lääne-Euroopa riigi valitsused sel perioodil aktiivselt soodustama välistööjõu värbamist. Euroopas kinnistus esimestel sõjajärgsetel kümnenditel rändesüsteem, mille ajal liikusid inimesed lõunapoolsetest maadest (Itaalia, Hispaania, Jugoslaavia, Kreeka ja Portugal) põhjapoolsetesse (Belgia, Holland, Luksemburg, Rootsi, Saksamaa, Šveits, Taani ja Ühend-

kuningriiki). 1960. aastatel laiendati värbamist väljapoole Euroopat, sõlvides selleks lepinguid Türgi, Maroko ja Tuneesia valitsustega. Lepingute alusel saabunud käsitleti külalisttöötajadena, eeldades nende naasmist kodumaale pärast töö lõppemist. Töörännet nähti ajutisena, seetõttu ei pööratud sisserännanute lõimimisele tollal erilist tähelepanu.

Sõjajärgse rändearengu järgmise etapi alguseks peetakse nafta hinna mitmekordistumisest puhkenud majanduskriisi 1970. aastatel. Soodsa majandusolukorra lõppemine vähendas järsult tööhõivet ja nõudlust välis-tööjõu järele. Sihtriigid reageerisid sellele sisserände piiramisega, kuid piirangud suurendasid saabunute motivatsiooni sihtriikidesse püsivalt elama jääda, tuues enda juurde ka pereliikmeid. Sel ajal hakati sisserännanutes nägema konkurente, kes vähemaga nõustudes võivad võtta kohalikelt töökohti. Samuti hakati laiemalt teadvustama vajadust spetsiaalsete meetmete järele, mis toetaksid sisserännanute lõimumist. 1970. aastate keskpaigas jõudis lõpule eurooplaste tagasiränne, mis kaasnes endiste asumaaade iseseisvumisega. Kõnealuse perioodi oluline tunnusjoon on ka varjupaiga taotlejate arvu mitmekümnekordistumine.

Rändearengu kolmas etapp seondub Euroopat idaks ja lääneks jaganud tõkete kadumisega. Ehkki ränne idast läände polnud täielikult lakanud ka külma sõja aastatel, avas raudse eesriide langemine ja Euroopa Liidu hilisem laienemine tee idast läände suunduvate rändevogude suurenemiseks. Seda hoogustas lähte- ja sihtriikide elatustaseme kontrast, 1990. aastate alguses aga ka endises Jugoslaavias peetud sõjad.

Nimetatud perioodil vähenes Euroopa-sisese rändes varem tooni andnud liikumine põhja ja lõuna vahel. Majanduskasv ja tööikka jõudvate põlvkondade madalast sündimusest põhjustatud väiksus muutis Vahemere maad 1990. aastatel ahvatlevaks sisserändepiirkonnaks, kuid nullinate lõpul alanud majanduskriis on rändepilti uuesti ümber kujundanud. Majanduslangus vähendas Euroopa-sisese rände üldist intensiivsust ja pööras vogude suhte kriisist enim räsitud maades ajutiselt väljarände kasuks. Väljastpoolt Euroopasse pürgivate sisserändajate hulk samal ajal ei vähenenud, viimastel aastatel on see põgenikekriisi laineharjal hoopis suurenenud. Põgenikekriisist ja selle mõjudest räägitakse põhjalikumalt peatüki eelviimases kirjutises.

1.1.2. Rände panus rahvaarvu muutumisse

Saabujate ja lahkujate arvulisest vahekorrast olenevalt võib ränne rahvaarvu vähendada või suurendada. Joonistel 1.1.1 ja 1.1.2 on esitatud rände- ja loomuliku iibe otsemõju riikide rahvaarvule Euroopa neljas piirkonnas

20. sajandi keskpaigast kuni aastani 2015. Kooskõlas mõnevõrra varasema pöördega väljarändelt sisserände ülekaalule on Lääne-Euroopa edestanud ülejäänud piirkondi rände rahvaarvu suurendava mõju tugevuse poolest peaaegu kogu käsitlusperioodi vältel. Alates 1980. aastate teisest poolest on rände panus Lääne-Euroopas isegi suurem kui esimestel sõjajärgsetel kümnenditel, kui valitsused välistööjõu värbamist aktiivselt toetasid. Põhja-Euroopas toimus pööre sisserändele veidi hiljem, kuid sealtpoolsele on ränne andnud ka Põhjalas üha jõulisema panuse rahvaarvu kogumuutusse. Erinevalt Lääne-Euroopast nähtub Põhjamaade graafikujoonest nullindatel veel teinegi nihe rände demograafilise mõju tugevnemise poole. Selle tulemusena on Põhjalast saanud nüüdis-Euroopa üks kõige tugevam rändemagnet.

Hilisema demograafilise nüüdisajastumise tõttu asendus väljaränne Lõuna-Euroopas sisserände ülekaaluga paarkümmend aastat hiljem kui mandri põhja- ja lääneosas. 1950.–1960. aastatel oli ränne Vahemere maades veel rahvaarvu vähendav tegur. Ida-Euroopas nähtub andmetest kommunistlike režiimide välispiiride suletuse mõju, mis hoidis piirkonna kui terviku kumulatiivse rändeiibe 1980. aastate lõpuni üsna nulli lähedal. Raudse eesriide langemine on Ida-Euroopale toonud rändest johtuva rahvastikukao suurenemise, kuid on tugevdanud rände plussmargilist mõju Euroopa ülejäänud piirkondades. Graafikujoone vähenemisnurga põhjal otsustades ei ole rändest tingitud demograafilise kao kiirus Ida-Euroopas tervikuna alates 1990. aastate algupoolest oluliselt muutunud. Rahvastikuprotsesside inerts arvestades võib seda pidada ootuspäraseks.

Eesti rändeareng erineb kõigest neljast piirkondlikust mustrist. Okupatsiooniaastatel eristas plussmargiline rändesaldo Eestit enamikust Ida-Euroopa riikidest ning lähendas meid sisserände ülekaaluga Põhja- ja Lääne-Euroopale. Alates 1990. aastatest on ränne aga Eesti rahvaarvu kahandanud, sarnaselt Ida-Euroopa üldise suundumusega. Eestiga samal ajal Euroopa Liitu astunud idapoolsetest liikmesriikidest on rände mõju rahvaarvule olnud viimasel kümnendil mõõdukalt positiivne Slovakkias, Sloveenias, Tšehhis ja Ungaris, samuti iseloomustab positiivne rändesaldo Venemaad.

Euroopa piirkondade määratlus (kasutatud alapeatükis läbivalt)

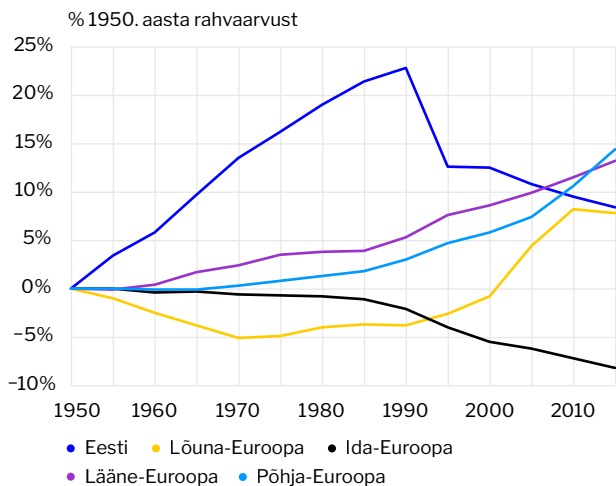
Põhja-Euroopa: Island, Norra, Rootsi, Soome ja Taani

Lääne-Euroopa: Austria, Belgia, Holland, Iirimaa, Luksemburg, Prantsusmaa, Saksamaa, Šveits, Ühendkuningriik

Ida-Euroopa: Bulgaaria, Eesti, Leedu, Läti, Poola, Rumeenia, Slovakkia, Sloveenia, Tšehhi, Ungari

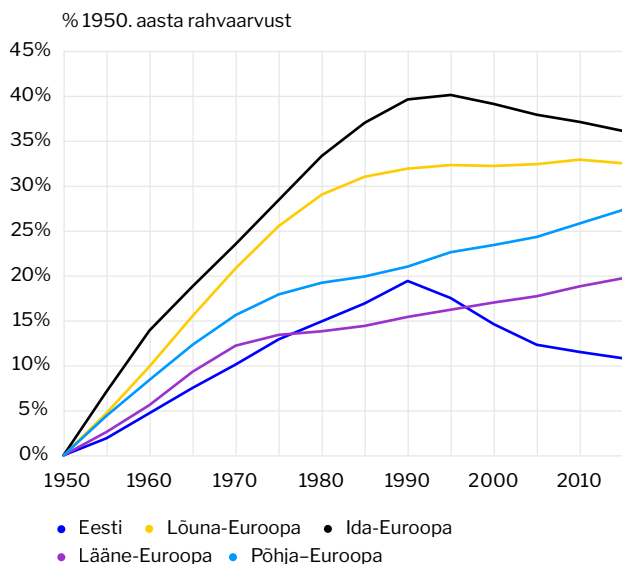
Lõuna-Euroopa: Hispaania, Itaalia, Kreeka, Küpros, Malta, Portugal

Joonis 1.1.1. Kumulatiivne rändesaldo 1950. aasta rahvaarvu arvestades, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 1950–2015

Allikas: UN 2015, autorite arvutused.

Joonis 1.1.2. Loomulik iive 1950. aasta rahvaarvu arvestades, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 1950–2015

Allikas: UN 2015, autorite arvutused.

Erinevalt rändest on loomuliku iibe mõju rahvaarvu muutusele olnud kõigis piirkondades käsitlusperioodi algupoolel tugevam ja seejärel nõrgenenud. Eriti järsk on see kontrast Ida-Euroopas, kus loomulik iive on rahvaarvu 1990. aastatest alates suurendamise asemel vähendanud. Ehkki kõigis neljas piirkonnas on rahvaarv käsitlusperioodi lõpul suurem (28–42% võrra) kui selle alguses, näitab piirkondade erinev järjestus rändesaldo ja loomuliku iibe puhul, et rahvaarvu tõus on toimunud erinevate tegurite kombinatsiooni mõjul.

Ida-Euroopas on rahvaarvu kumulatiivse kasvu ainuallikas olnud 1950.–1980. aastate loomulik iive, negatiivne rändesaldo on üldist kasvumäära vähendanud. Euroopa teistes osades on rahvaarvu kasvule kaasa aidanud mõlemad komponendid. Rände panus on kõige suurem Põhja- ja Lääne-Euroopas, kus selle

teguri arvele langeb vastavalt 35% ja 40% rahvaarvu kogukasvust, aastatel 2000–2015 oli see vastavalt 73% ja 65%. Lõuna-Euroopas on rände otsene mõju andnud ajavahemiku 1950–2015 kogukasvust viiendiku, viimasel 15 aastal on rände panus Vahemere maades ulatunud koguni 90–100%-ni. Eesti puhul moodustas positiivne rändesaldo 44% alates 20. sajandi keskpaigast toimunud rahvaarvu kogumuutusest. Aastate 2000–2015 rahvastikukaost langes Eestis rände arvele 61%.

1.1.3. Sisserännanud, väljarännanud ja tagasirännanud

Sisserännanud

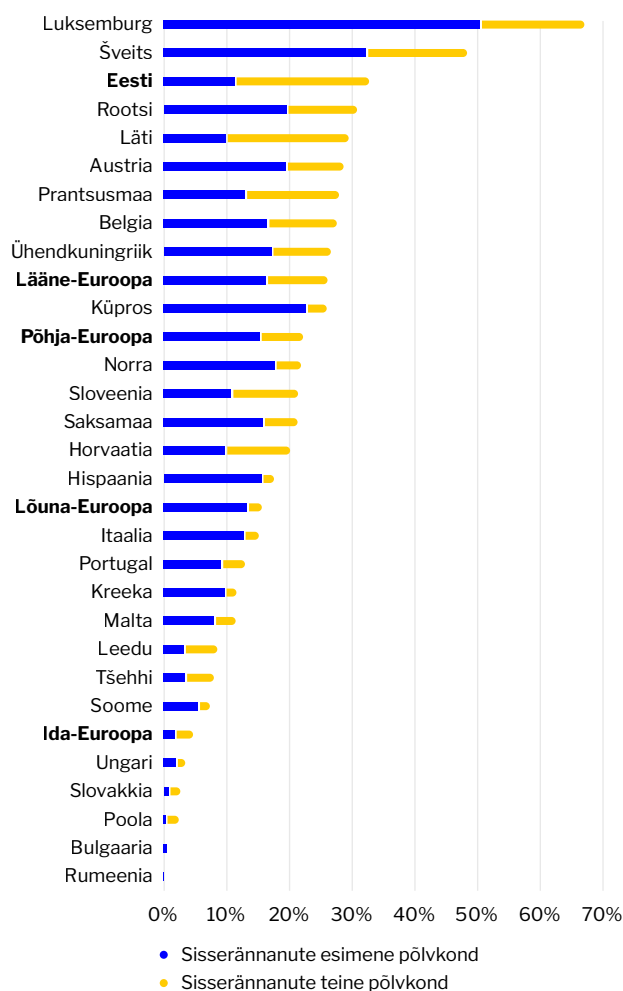
Riikidevahelise rände mõju rahvaarvu muutusele realiseerub ühelt maalt teisele ümberasunud inimeste kaudu. Sihtriikides tekib sisserände tulemusena põlisrahvastiku kõrvale välispäritolu rahvastik, lähteriikide seisukohalt vaadatuna panevad samad inimrühmad aga aluse diasporaa tekkele. Välispäritolu ehk immigrantrahvastiku määramisel lähtutakse isiku ja tema vanemate sünniriigist, olenemata kodakondsusest, rahvusest või muudest tunnustest. Tavapäraselt arvatakse välispäritolu rahvastiku hulka sisserännanute esimene ja teine põlvkond (Eurostat 2011). Esimese põlvkonna moodustavad välisriigis sündinud isikud, kes on oma elukohamaale sisse rännanud. Teine põlvkond koosneb sisserännanute lastest, kes on sündinud elukohariigis, kuid kelle vanematest vähemalt üks on saabunud välismaalt. Välispäritolu rahvastikuna käsitletakse ka endisi sisemigrante ja nende lapsi, kes riikide jagunemise või piirimuutuste tulemusena sattusid elama väljaspool oma sünniriiki.

Euroopa Liidu riikide keskmisena moodustas sisserännanute esimene põlvkond 12% ja teine põlvkond 6% tööalisest rahvastikust (vanusrühmad 15–64), mis tähendab välispäritolu rahvastiku 18% osatähtsust (andmed hõlmavad ka Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni liikmesriike (Island, Liechtenstein, Norra ja Šveits), kuid lühiduse huvides räägitakse alapeatükis Euroopa Liidu riikidest). Sisserännanud moodustavad üle poole rahvastikust Luksemburgis, sama olukord on ka Andorras, Liechtensteinis ja Monacos ning hulgas maailma eri paigus asuvates väiksemates saareriikides. See juhib tähelepanu asjaolule, et rände mõju suurtele ja väikestele ühiskondadele ei pruugi olla ühesugune. Šveitsi välispäritolu rahvastiku kõrge osatähtsus (48% tööelistest) näitab, et pikemat aega kestva sisserände korral võib põlisrahvastik muutuda arvuliseks vähemuseks ka suuremas riigis. Euroopa suurriikidest moodustasid esimese ja teise põlvkonna sisserännanud Prant-

susmaal, Ühendkuningriigis ja Saksamaal vastavalt 28%, 27% ja 21% tööealistest, hilise rändepöördega Itaalias oli välispäritolu rahvastiku osatähtsus 12%.

Joonisele 1.1.3 lisatud piirkondade keskmised suhtarvud kinnitavad Lääne- ja Põhja-Euroopa suuremat mõjutatust sisserändest. Viimase veerandsajandi vältel kumuleerunud rändekaost hoolimata edestab Ida-Euroopa välispäritolu rahvastiku osatähtsuse (12%) poolest 1990. ja 2000. aastatel intensiivse sisserände sihtalaks olnud Vahemere maid (9%). Mitmes Ida-Euroopa riigis toimus massiline sisseränne kommunistlike režiimide ajal. Sisserände varasemast kõrgpunktist annab tunnistust ka tõsiasi, et Ida-Euroopas ületab teise põlvkonna sisserännanute arv ainsa piirkonnana esimese põlve immigrandite arvu (vanusrühmades 15–64 keskmiselt 1,6 korda). Mandri idaosa teine tunnusjoon on rändekogemuse väga suur varieeruvus: kõnealuse piirkonna riike võib leida nii üleeuroopalise pingerea tipust kui ka tagaosast. Eesti hoiab 1990. aastate tagasirändele vaatamata välispäritolu rahvastiku 33% osatähtsusega Euroopa Liidu riikide seas teist kohta Luksemburgis järel ja Rootsi ees.

Joonis 1.1.3. Välispäritolu rahvastiku osatähtsus, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2014

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa Liidu tööjõu-uuring, autorite arvutused.

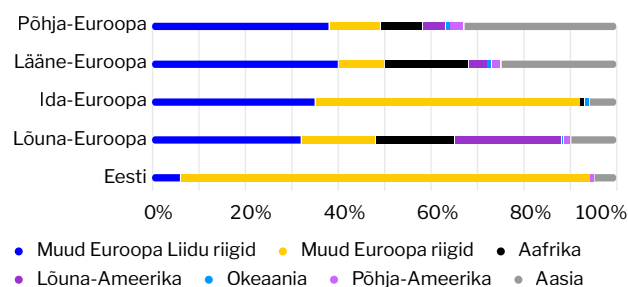
Märkus. Hollandi, Iirimaa ja Taani andmed puuduvad.

Sisserände mahu kõrval vormib sihtmaadele avaldatavat mõju ka sisserändajate päritolu. Euroopa Liidu puhul algab see tõsiasjast, et ühenduse riikide elanikele on antud mujalt saabunutele võrreldes teistsugune õiguslik staatus. Vähem tähtis pole päritoluriik ka sisserännanute kohanemise jaoks, sest lennutundidega mõõdetava vahemaa kõrval oleneb sellest kultuuris ja väärtustes avaldub vahemaa ühiskondade vahel. Näiteks lõimumise lakmustestiks peetav sisserännanute ja põliselanike segakooselude moodustumine väheneb vastavalt lähte- ja sihtriigi kultuurierisuse suurenemisele.

Keskmiselt moodustavad väljastpoolt Euroopat saabunud 52% ja Euroopa riikidest pärit migrandid 48% kõigist Euroopa Liidu maades elavatest sisserännanutest (päritolugeograafia andmed käivad kõigi viimase loendusvooru (2010) ajal Euroopa riikides elanud sisserändajate kohta, olenemata riiki saabumise ajast). Kaugemalt saabunute suurima alarühma moodustavad Aasiast pärit migrandid (20% sisserännanutest), kellele järgnevad Aafrikast (17%) ning Ladina-Ameerikast ja Kariibi piirkonnast saabunud (9%). Põhja-Ameerika ja Okeania osa Euroopa Liidu maadesse sisserännanute hulgas piirdub vastavalt poolteise ja poole protsendiga. Kui eristada teistest Euroopa riikidest pärinevaid ja väljastpoolt kontinenti saabunud migrante, siis tõusevad kõige Euroopa-kesksema sisserände poolest esile Euroopa Liidu idapoolsed liikmesriigid (joonis 1.1.4). Neisse riikidesse elama asunud sisserändajatest moodustavad Euroopast pärinevad migrandid keskmiselt 92%, ülejäänud piirkondades on vastav suhtarv ligi kaks korda väiksem (48–53%).

Riikide lõikes on variatsioon Euroopa-sisese ja -välise sisserände proportsioonides veelgi suurem. Kõige väiksem on Euroopast lähtuva sisserände osa Hollandis (29%), Portugalis (32%) ja Prantsusmaal (33%). Euroopa suurtest riikidest paistab silma ka Ühendkuningriik (37%), Itaalias ja Saksamaal on seevastu ülekaalus teistest Euroopa riikidest pärinevad sisserännanud (osatähtsus vastavalt 57% ja 65%). Seevastu Horvaatias, Sloveenias ja Slovakkias ulatus mujalt Euroopast saabunute osa 96–99%.

Joonis 1.1.4. Sisserännanute päritolu, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 2010. aasta loendusvoor (osatähtsus sisserännanutest)

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

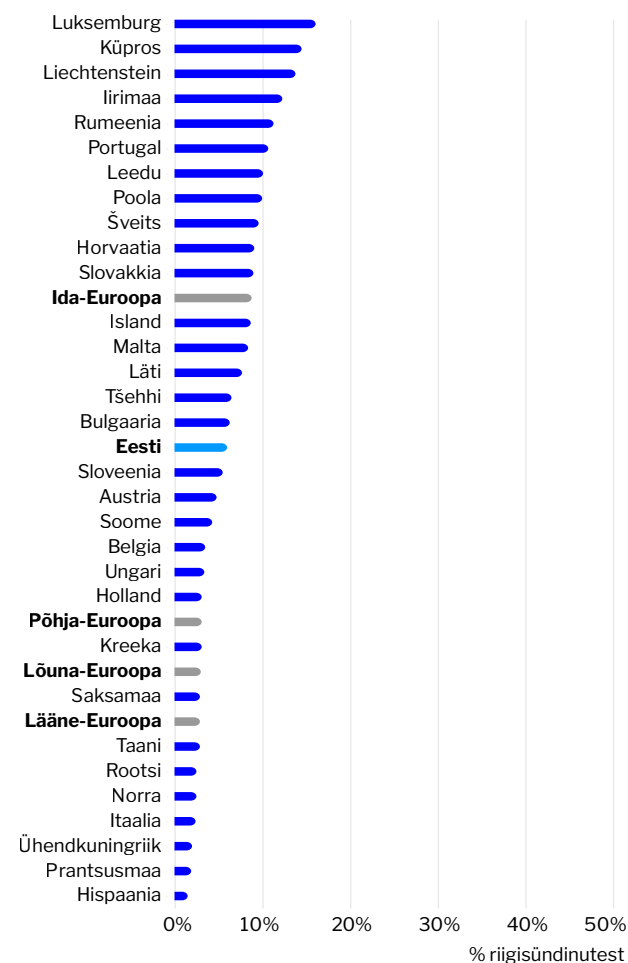
Väljarännanud

Ehkki rändeprotsess algab väljarändest (uude paika jõudmiseks tuleb vanast lahkuda), on väljarännanute kohta keerukas teavet hankida. Põhjus pole üksnes selles, et inimesed kipuvad välismaale siirdumise sagedamini registreerimata jätma, vaid ka selles, et lahkumise järel ei kajastu väljarännanute teave enam lähtemaa rahvastiku arvepidamises. Seetõttu põhineb alljärgnev väljarännanute käsitus mitte lähteriikide, vaid sihtriikide teabel. Andmete tõlgendamisel tuleb silmas pidada, et neis ei kajastu Euroopa Liidu ja Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni välistesse riikidesse lahkunud. Suurem osa EL-i riikide väljarändest suundub liidu teistesse riikidesse, mistõttu ei tohiks see järeldusi mõjutada. Väljaspool sünniriiki (teistes liikmesriikides) elas praeguse kümnendi algul 4% Euroopa Liidu sünnijärgsetest elanikest, mis on kolm korda väiksem kui Euroopa Liidu riikides elavate esimese põlve sisse- ja väljarännanute osa. Mõnikord on sünnimaalt lahkunud eurooplaste suhtarvu peetud isegi liiga väikseks ja Euroopa Liidu konkurentsivõimet pärssivaks. Siiski haakub väljarännanute mõõdukas suhtarv hästi vaatega, mis seostab intensiivse väljarände rahvastikuloo varasema, Euroopas ammu seljataha jäänud etapiga.

Väljarännanute suurima suhtarvu poolest tõuseb joonisel 1.1.5 esile Luksemburg (16%), järgnevad Küpros (15%), Iirimaa (12%) ja Rumeenia (11%). Ida-Euroopa mandri ülejäänud osadega võrreldes kolm korda suurem väljarännanute suhtarv (9%) demonstreerib veel kord selle piirkonna rändeolukorra erinevust. Eestist lahkunute arv (6%) on Euroopa Liidu uute liikmesriikide keskmisest väiksem. Joonise alumisest, väikese väljarännanute suhtarvuga riike koondavast osast võib leida Hispaania ja kõik neli Euroopa suuremat riiki. Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Ühendkuningriigi väljarändemäärade sarnasus (kõigil alla 3%) osutab võimalusele, et väljarände ulatus võib muude tegurite kõrval oleneda ka riigi suurusest ja elanike arvust. Kui see peaks paika pidama, siis on väikeriikide ees seisvad rändest johtuvad väljakutsed tõsisemad mitte ainult sisse-, vaid ka väljarände puhul (selle kasuks räägib statistiliselt oluline seosekordaja (0,48) riikide rahvaarvu ja väljarännanute osatähtsuse vahel).

Muudel põhjustel väärib tähelepanu Skandinaavia maade koondumine joonise alumisse ossa. Nimelt on Põhjala puhul tegemist Euroopa piirkonnaga, kus kodanike vaba liikumine riikide vahel on olnud võimalik juba üle 60 aasta. Põhjamaade kodanikel on alates 1954. aastast õigus töötada piirkonna teistes riikides ilma elamis- ja tööloata. Ometi ei ole Põhjala pikaajaline avatus piirkonnasisesele rändele koos Skandinaavia riikide omavahelise keelelise läheduse ja ühiskonnakorralduse sarnasusega toonud kaasa rahvastiku märkimisväärtset üle riigipiiride valgumist. Norra, Rootsi ja Taani kuuluvad Euroopa keskmisest madalama väljarännanute suhtarvuga

Joonis 1.1.5. Väljarännanute osatähtsus, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

riikide hulka (alla 3%). Soomes on see 1960. aastate töörende peegeldusena suurem, kuid mitte rohkem kui üks-kaks protsendipunkti. Väheste väljarände tõenäoline seletus on Põhjala ühiskondade väga kõrge heaolutase.

Põhja-Euroopa maadest lahkunutest asus kõige suurem osa (üle 60%) elama mõnda teise sama regiooni riiki, ligikaudu kolmandik piirkonnast väljarännanutest on siirdunud Euroopa lääneossa. Ka väljarändajad Lääne-Euroopa riikidest liikusid enamjaolt (üle kolme viieniku) sama piirkonna teistesse maadesse. Tähtsuselt teine sihtkoht (alla kolmandiku väljarändajatest) on Lääne-Euroopast lahkujatele olnud Euroopa lõunapoolsed maad.

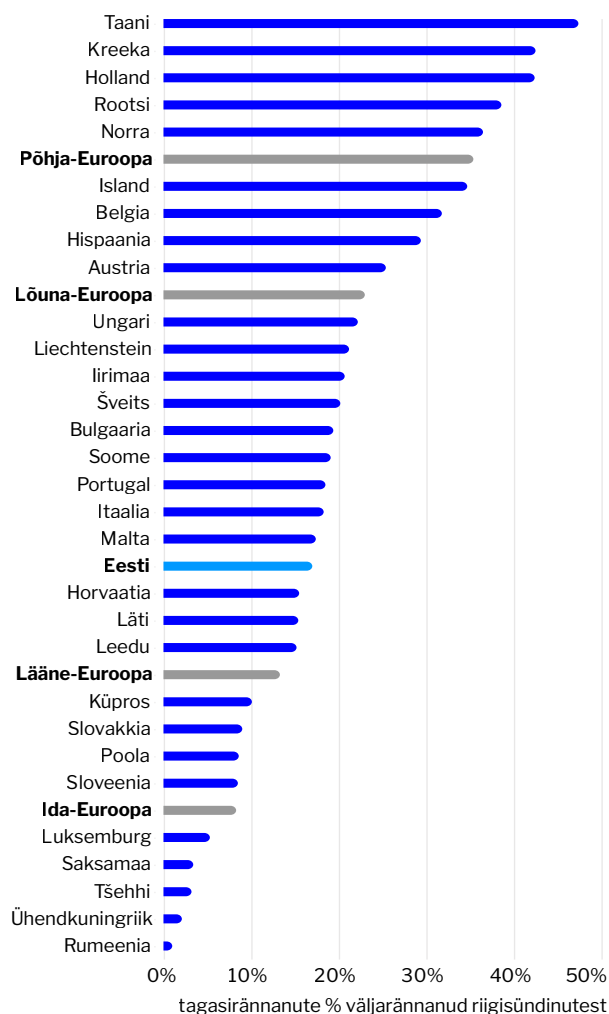
Lõuna- ja Ida-Euroopast lähtuva rände ühisjoon on tagasihoidlik oma piirkonna teistesse riikidesse siirdujate arv (vähem kui 10% väljarännanutest). Vahemere maade väljarännanutest on ligi 90% siirdunud mõnda Lääne-Euroopa riiki. Ka idaeurooplaste väljarände tähtsaim sihtkoht on olnud Lääne-Euroopa, kuid üle 20% Ida-Euroopast väljarännanutest on asunud elama Lõuna-Euroopasse. Põhjamaade osatähtsus rände sihtkohana piirdub idaeurooplaste puhul keskmiselt mõne protsendiga, erandi moodustab vaid Eesti oma Soome-suunalise rände tõttu.

Tagasirännanud

Rände kui rahvastikuprotsessi üks oluline omadus on sündmuste korduvus. Küsitlusuuringutest on teada, et näiteks Eestis vahetavad inimesed elukohta keskmiselt 5–6 korda elu jooksul, nooremates põlvkondades näib see arv suurenevat. Riikidevahelise rände kontekstis on sündmuste korduvus aluseks tagasirändele (väljarändele järgnev naasmine lähteriiki), edasirändele (edasiliikumine sihtriigist mõnda järgmisse riiki) ja ringrändele (korduvad lahkumised ja lähteriiki naasmised). Mitme autori arvamusel kohaselt on nüüdisaegse rände üks tunnusjoon eespool mainitud keerukama ruumilis-ajalise mustriga rännete sagenemine (Sheller, Urry 2006; Skeldon 2012).

Joonisel 1.1.6 esitatud andmete kohaselt on piirkondades tagasirände määr olnud kõrgeim Põhja-Euroopas (35%), kõige vähem naasid 21. sajandi alguskümnendil oma sünniriikidesse Ida-Euroopast pärit väljarännan-

Joonis 1.1.6. Tagasirände määr, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

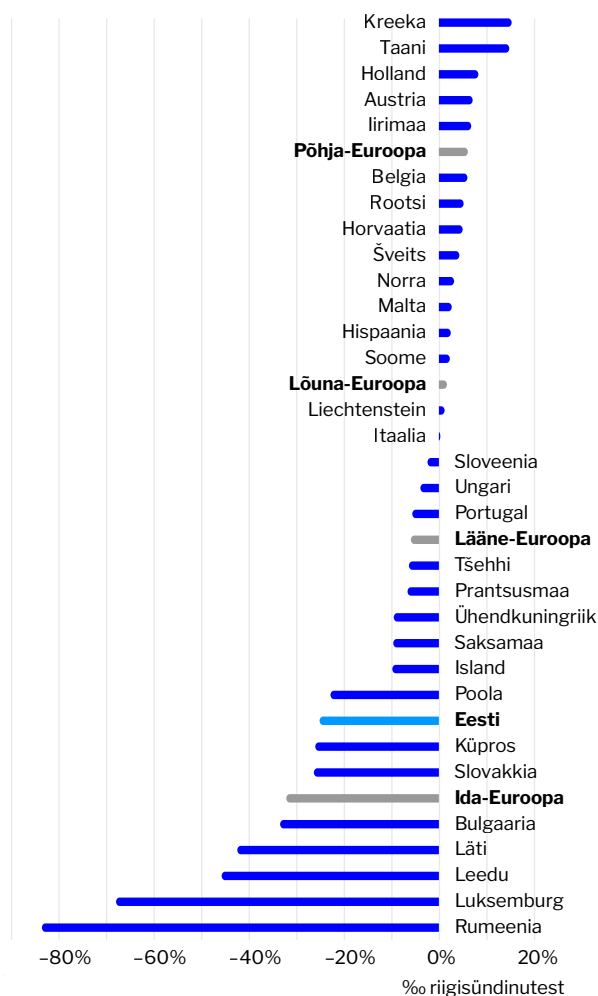
Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

Märkus. Prantsusmaa andmed puuduvad.

nud (8%). Riikide pingerea tipust võib leida Taani, kus sünniriiki naasnute osa ulatus 47%-ni. Kõige madalam tagasirännanute määr iseloomustas Euroopa Liidu riikidest aga Rumeeniat (1%). Eesti asub pingerea keskosa lähedal (17%), veidi eespool Lätist ja Leedust ning pisut tagapool Soomest. Tagasirände määrade võrdlemisel tuleb silmas pidada, et seda mõjutab eelnenud väljarände kestus. Euroopa Liidu uute riikide elanikud said piiranguteta liikumise võimaluse hiljem (6–7 aastat enne käsitluseluse loendusvahemiku lõppu), seega on neist riikidest lahkunud inimestel olnud koduriiki naasmiseks aega vähem. Samuti on tagasirände määra põhjal raske hinnata, kas väljaränne viib mingil konkreetsel ajavahemikul riigist rohkem inimesi ära kui tagasiränne neid tagasi toob.

Tagasirände ja väljarände suhet kajastab tagasirände määra täpsemalt igas riigis sündinute välja- ja tagasirände saldo. Positiivse saldokordaja puhul ületas riigisündinute tagasiränne ajavahemikul 2000–2011

Joonis 1.1.7. Riigisündinute välja- ja tagasirände saldokordaja, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

väljarännet, miinusmärgiline näitarv tähistab vastupidi olukorda (joonis 1.1.7). Kõrvutades riikide järjestust sel ja eelmisel joonisel, võib täheldada sarnasust (Pearsoni seosekordaja 0,57). Piirkondadest on Põhjala ainus, kus riigisündinute välja- ja tagasirände saldo pole negatiivne (kordaja +6‰). Erinevalt kogurahvastiku rändesaldost ei saa riigisündinute puhul suurt pluss-saldot tekkida, sest sünniriiki tagasi rännata saavad üksnes need, kes on varem välismaale siirdunud. Kõige suurem välja- ja tagasirände negatiivne saldo iseloomustab Ida-Euroopat (–32‰).

Joonisel esitatud saldonäitajad kehtivad kümnendi-pikkuse loendusvahemiku kohta, seega võib mõõdukalt hálvet pluss- või miinuspoolele pidada tasakaalule üsna lähedaseks olukorraks. Kui võtta tinglikeks piirideks +10‰ kuni –10‰ kümnendi kohta, siis jäi tasakaaluvööndist väljapoole kaks tagasirände ülekaaluga riiki (Taani ja Kreeka) ja üheksa väljarände ülekaaluga riiki, neist enamik Euroopa Liidu idaosast. Väljarände ülekaal oli suurim Rumeenias (–83,5‰), Eestis sündinute rändesaldoks kujunes –25‰. Euroopa Liidu ainsa uue liikmesriigina oli riigisündinute rändesaldo väikeses plussis Horvaatias. Huvitav on siinkohal fakt, et just Horvaatias on inimarengu indeks Ida-Euroopa riikidest kõige rohkem tõusnud.

Eespool kasutatud näitavude aseainena on tagasirände iseloomustamiseks mõnikord kasutatud ka tagasirändajate osatähtsust riiki saabujate hulgas. Näiteks Eestis on see suhtarv aastatuhande vahetusest alates märkimisväärselt tõusnud, viimastel aastatel on tagasirändajad moodustanud umbes poole kõigist Eestisse sisse- ja väljarändajatest. Riikide võrdlus näitab paraku seda, et tagasirändajate osatähtsusel pole tagasirände määraga olulist seost, riigisündinute rändesaldoga aga on seos koguni negatiivne. Tagasirändajad moodustasid riiki saabunudest kõige suurema osa (51%) Euroopa Liidu idapoolsetes maades, kus tagasiränne on Euroopa piirkondadest väikseim. Selle põhjuseks võib pidada seda, et Ida-Euroopa ei ole mujalt, sh väljastpoolt Euroopat pärit sisse- ja väljarändajate atraktiivne.

1.1.4. Kas ränne on demograafiliste väljakutsete lahendus?

Väga oluline on selgitada, milline on rände seos Euroopa ühiskondade ees seisvate demograafiliste probleemidega. Euroopa Komisjoni dokumentides käsitletakse peamiste rahvastikuarengust lähtuvate väljakutsena rahvastiku vananemist ja tööealise rahvastiku vähenemist (EC 2006). Nende suundumuste mõju hindamisel on komisjon lähtunud majanduslikust vaatenurgast. Demograafiliste muutuste ebasoovitavate tagajärgedena

nähakse majanduskasvu aeglustumist ja maksumaksjate ning maksutuludest toetatud rahvastikurühmade suhte halvenemist. Nende murede leevenduse üheks osaks peab komisjon sisse- ja väljarännet, mis tooks Euroopasse töö- ja elavõime väljastpoolt ja aitaks katta tööjõuvajakut nii suuremaid kui ka väiksemaid oskusi nõudvates valdkondades.

Rahvusvaheliselt tuntuima katse hinnata rände või met rahvastiku vananemise ja vähenemise mõju tasakaalustamisele tegi ÜRO rahvastikuosakond möödunud kümnendi algul (UN 2001). Töö hõlmas kaheksat riiki (Itaalia, Jaapan, Lõuna-Korea, Prantsusmaa, Saksa-maa, Venemaa, USA ja Ühendkuningriik) ning kaht piirkonda (Euroopa ja EL-15 riigid). Eesmärk oli selgitada rände maht, mis hoiaks aastani 2050 ära tööealiste arvu vähenemise ja kindlustaks eakate demograafilise ülalpeetavussuhte stabiilsuse (eakate demograafiline ülalpeetavussuhe näitab järeltööealiste arvu ühe tööealise kohta). Tulemused näitasid, et enamiku hõlmatud riikide puhul tuleks tööealiste arvu kahanemise vältimiseks sisse- ja väljarännet praegusega võrreldes tublisti suurendada, Euroopa kui terviku puhul ligi kolm korda (161 miljonit sisse- ja väljarändajat poole sajandi vältel). Eakate ülalpeetavussuhte senisel tasemel hoidmine rände abil aga oleks lihtsalt võimatu. ÜRO arvutuse kohaselt oleks see Euroopa kui terviku jaoks eeldanud 2000.–2050. aastail 1,35 miljardi migrandi saabumist (sic!).

Ülalpeetavussuhte rände abil muutumatuna hoidmise teeb võimatuks see, et ka riiki saabunud sisse- ja väljarändajad saavad iga aastaga vanemaks. Rände rahvastikku noorendav toime on seepärast ajutine, parimal juhul jätkub seda kolmeks-neljaks kümnendiks. Püsiva toime saavutamiseks peaks sisse- ja väljarändajate arv pidevalt kasvama, et uute tulijate üha suurem arv kaaluks üles varem saabunud rahvastiku vananemise. Rände piiratud võimet rahvastiku vananemist tagasi hoida kinnitavad ka muud andmed. Näiteks üleilmse rändearuande kohaselt oli 2015. aastal maailma rahvastiku mediaanvanus 30 aastat, ühest riigist teise rännanute keskmine vanus ulatus aga 39 aastani (UN 2016). Euroopa kogurahvastiku ja maailmajaos elava 76 miljoni sisse- ja väljarändaja mediaanvanus oli vastavalt 42 ja 43 aastat. Rände pikemas vaates ebaolulist mõju rahvastiku vanuskoostisele näitavad ka Euroopas alates 19. sajandi keskpaigast tänapäevani toimunud sisse- ja väljarännete analüüsid (Murphy 2016).

Kui eespool nimetatud tulemused panevad kahtluse alla sisse- ja väljarände suutlikkuse rahvastiku vananemisega seotud probleeme leevendada, siis teiselt poolt on tähelepanu juhitud ka rahvastikuvananemise mõju ülehindamisele kasutatavate näitajate lihtsakoelisuse tõttu. Nimelt võetakse rahvastikuvananemise ja ülalpeetavuse näitavude aluseks tavaliselt vanusrühmade proportsioonid, näiteks eakate ülalpeetavussuhe leitakse vanemate kui 65-aastaste ja 20–64-aastaste inimeste arvu suhtena. Sellise käsitluse puudus on asjaolu, et ülalpeetavusmäära arvutamisel kasutatud eelarvutamise piirid ei ole kooskõlas tööealsete tegelike vanuspiiri-

dega ja kaugeltki mitte kõik tööelised pole tegelikult majanduslikult aktiivsed. Hiljutises uurimuses näitasid Sanderson ja Scherbov (2015), et tööjätuvanuse tõusu ja hõive muutuste arvestamisel kujuneb eakate ülapeetavussuhte eelseisev suurenemine märgatavalt väiksemaks kui earühmade proportsiooni põhjal võiks arvata.

Euroopa Komisjoni rahvastikuküsimusi käsitlevates dokumentides pole demograafiliste väljakutsetena nimetatud rahvaarvu vähenemist ega elanikkonna rahvuskoohtise teisenemist. Arvudelitel abil on tõestatud, et taastetasemest madalama sündimuse korral tekitab piisavalt kaua kestev sisseränne lõpuks olukorra, kus sisserändajad ja nende järeltulijad moodustavad sihtmaa rahvastikust enamuse (Espenshade jt 1982). Kas asjad ka tegelikult nii kaugele jõuavad, oleneb ühelt poolt sisserände mahust ja kestusest ning teiselt poolt sündimusest sihtmaades.

Empiiriliselts otsivad neile küsimustele vastust rahvastikuprognosisid, milles eristatakse rahvastikurühmi rahvuse või päritolu alusel. Euroopas on selliseid prognoosis koostanud Hollandi, Taani, Norra ja Ühendkuningriigi statistikaasutused ning Eurostat, mitme riigi kohta on arvutusi teinud ka teadlased. Kõnealused prognoosis näitavad välispäritolu rahvastiku osa suurenemist kuni prognoosisperioodi lõpuni (enamasti on selleks aasta 2050). Ehkki üheski arvutustega hõlmatud Euroopa riigis ei jõudnud enamus- ja vähemusrahvastiku prognoosisutud suhe 21. sajandi keskpaigaks ümberpöördumiseni, ei saa kõnealuses suunas liikumist siiski eitada. Ühendkuningriigis võib briti põlisrahvastik hoogsa sisserände jätkudes muutuda vähemuseks 2070. aastatest alates. Austria, Belgia, Iirimaa, Hispaania ja Saksamaa kohta on ennustatud rändelist päritolu rahvastiku osatähtsuse tõusu 45–50%-ni 2060. aastateks (Lanzieri 2011). Ehkki prognoosis ei pruugi tegelikkuseks saada, näitavad need siiski seda, milliseks võib kujuneda demograafiline tulevik ulatusliku sisserände jätkumisel mitmes Euroopa riigis.

Kokkuvõte

Euroopas leidis 20. sajandi keskpaigas aset pööre mitu sajandit kestnud väljarändelt sisserände ülekaalule. Esimestena jõudsid sellesse rändearengu uude etappi Lääne- ja Põhja-Euroopa riigid, Vahemere maades käivitus hoogne sisseränne sajandi lõpukümnendil. Paljudes Euroopa riikides on praeguseks sisuliselt välja kujunenud demograafiline rändesõltuvus, mille puhul sisserände otsene ja kaudne mõju on peamine või ainus rahvaarvu ning tööjõu kasvu alalhoidev või selle vähenemist vältiv tegur. Rahvastikuprognosisid näitavad, et sisserände lõppemisel pöörduks rahvaarv pärast 21. sajandi keskpaika aeglasele kahanemisele ka Põhja-Euroopas, mis on kontinendi kõige suurema

sündimusega piirkond (Eurostati andmetel oli summaarne sündimuskordaja 2014. aastal Põhjamaades keskmiselt 1,79 ja Euroopa Liidus keskmiselt 1,58 last ühe naise kohta).

Euroopa Liidus eristuvad oma rändeolukorra poolest idapoolsed liikmesriigid, mis on aastate jooksul loovutanud ühenduse muudele piirkondadele ligi kümme miljonit inimest. Ehkki vaba liikumist üle riigipiiride peetakse Euroopa Liidu üheks suursaavutuseks, juhitakse kirjan-duses tähelepanu ka Euroopa-sisese tasakaalustamata rände varjukülgedele (Ivanov 2009). Erinevalt väljas-pool Euroopat asuvatest riikidest, kus rahvastik senini kasvab, iseloomustab Ida-Euroopat juba paarkümmend aastat demograafilise kasvupotentsiaali ammendatus. Selles olukorras süvendab ränne liidu idapoolsete riikide tööjõuvajakut, mis võib muuta rändeprotsessi osaliste ühise võidu maadevaheliseks nullsummamänguks. Euroopa Liidu mitu idapoolset riiki tasakaalustavad negatiivset liidusisest rändesaldot sisserändega ühendusse mittekuuluvatest sama piirkonna riikidest, mis kannatavad samuti depopulatsiooni all.

Alapeatükis saadud tulemused näitavad ka Euroopa väikeriikide avatust ja rände suuremat mõju neile. See tõsiasi paistab kehtivat nii sisse- kui ka väljarände puhul, sest väikeriike iseloomustab sagedamini ühelt poolt keskmisest suurem välispäritolu rahvastiku osa ja teiselt poolt kodumaalt lahkunute suhtarv.

Ka Eesti tõusis riikidevahelistes võrdlustes esile mitme tähelepanuväärse erijoonega. Alapeatükis käsitletud ajavahemikku tervikuna vaadeldes ei mahu Eesti pikemaajaline rändeareng ühegi piirkondliku mudeli piiridesse. Kuni okupatsiooniaja lõpuni lähen-das plussmärgiline rändesaldo Eestit Põhja- ja Lääne-Euroopale. Iseseisvuse taastamisele järgnenud perioodil on Eesti rände puhul aga jälginud Ida-Euroopa arengu-joont, lähedus Põhjamaadele on selgesti täheldatav üksnes väljarände geograafias. Vaatamata 20. sajandi lõpul toimunud ulatuslikule tagasirändele hoiab Eesti välispäritolu rahvastiku osatähtsusest Euroopa Liidu riikide hulgas teist kohta. Järgnevates peatükkides peaks selguma, kuidas kajastuvad need jooned Eesti rände- ja loimumpoliitika rõhuasetustes.

Euroopa Liidu kui terviku vaatenurgast on rahvastiku ränne liikmesriikide vahel üsna tagasihoidlik: käesoleva kümnendi algul elas väljaspool sünnimaad, teistes liikmesriikides kokku 4% liidu elanikest. Keskmisest väiksem on vastav suhtarv Skandinaavia riikides, mille elanikud on piiranguteta liikumisvabadust naaber-maade vahel kasutanud juba üle 60 aasta. Põhjamaade kogemus näitab, et piiride avatusega ei pruugi kaasneda rahvastiku massilist valgumist üle riigipiiride isegi siis, kui riikide keeleline ja ajaloolis-kultuuriline lähedus loob selleks suurepärased eeldused. Eelnevaga haakub ka riigisündinute välja- ja tagasirände tasakaal kahes kolmandikus Euroopa Liidu riikides. See annab tuge seisukohtadele, mille kohaselt iseloomustab nüüdisaega

eluaegse ja pöördumatu rände asemel sageli lühema kestusega mobiilsus (Sheller, Urry 2006; Skeldon 2012).

Rahvastikuvananemisele saab rändel olla vaid selle mõju mõne aastakümne võrra edasi lükkav roll. Edukas kohanemine vananemisega – mis kujutab endast demograafilise nüüdisajastumise paratamatut kaasnähtust – eeldab ühiskonnalt mitmekülgsemat ja tõhusamat vastust kui sisse- ja väljaränne suudab pakkuda. Samal ajal on töökäte arvu vähenemist sisse- ja väljarände abil võimalik tõepoolest leevendada, vähemalt niikaua, kui maailmas leidub kiire rahvastikukasvuga või madalama heaolutasemega piirkondi. Selle tee kaaslane aga on rahvastiku koostise teisenemine.

Seniste rändesuundumuste jätkudes moodustaksid sisse- ja väljarännanud ja nende järeltulijad 21. sajandi teisel poolel mõnes Euroopa riigis põlisrahvastikuga arvuliselt võrreldava või isegi sellest suurema osa. Seda muutust on mõned rahvastikuteadlased nimetanud kolmandaks demograafiliseks üleminekuks, rõhutamaks selle sümbolset tähendust (Coleman 2006). Põlisrahvastiku vähemuse ennustamine võib tunduda tabloididemograafia, kuid alapeatükis esitatud rändelise rahvastiku osatähtsus näitab, et mitmes Euroopa riigis on üle poole teest selles suunas juba käidud. Edasine oleneb paljus sellest, kui avatuks sisse- ja väljarändele riigid eelseisvatel kümnenditel jäävad.

Tänu sõnad

Autorid tänavad Jaak Valget soovitude eest. Käesoleva alapeatüki alus on haridus- ja teadusministeeriumi rahastatud sihtteema SF0130018s11 toel tehtud uurimistöö.

Viidatud allikad

Coleman D. (2006). Immigration and ethnic change low-fertility countries: A third demographic transition. *Population and Development Review*, 32 (3): 401–446.

Espenshade, T. J., Bouvier, L. F., Arthur, W. B. (1982). Immigration and the stable population model. *Demography*, 19 (1): 125–133.

EC (2006). *Demographic future of Europe: from challenge to opportunity*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Eurostat. (2011). *Migrants in Europe: A statistical portrait of the first and second generation*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat (2016). Database (<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>).

Ivanov, S. (2009). Demographic and economic factors of labour supply: Long-term projections and policy options for France, Germany, Italy and the United Kingdom. *Vienna Yearbook of Population Research*, 7 (Special Issue on Impact of Migration on Demographic Change and Composition in Europe): 83–122.

Lanzieri, G. (2011). *Fewer, older and multicultural? Projections of the EU populations by foreign/national background*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Murphy, M. (2016). The effect of long-term migration dynamics on population structure in England & Wales and Scotland. *Population Studies*, 70 (2): 149–162.

Sanderson, W.C., Scherbov, S. (2015). Are we overly dependent on conventional dependency ratios? *Population and Development Review*, 41(4): 687–708.

Sheller, M., Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A* 38 (2): 207–226.

Skeldon, R. (2012). Going round in circles: Circular migration, poverty alleviation and marginality. *International Migration*, 50 (3): 43–60.

UN (2001). *Replacement migration: Is it a solution to declining and ageing populations?* New York: United Nations.

UN (2015). *World population prospects: The 2015 revision, I: Comprehensive tables*. New York: United Nations.

UN (2016). *International migration report 2015. Highlights*. New York: United Nations.

Van Mol, C., De Valk, H. A. G. (2016). Migration and immigrants in Europe: A historical and demographic perspective. In Garcés-Mascareñas, B., Penninx, R. (eds.). *Integration processes and policies in Europe. Contexts, levels and actors*. Springer, 31–55.